

personlige indflydelse på udlandets politikere under forhandling. Kildematerialet er de originale stenografiske referater som de skiftende tolke efterlod.

Udover de refererede 99 samtaler kendes fra perioden i hvert fald 53 andre samtaler, hvoraf der ikke findes noget pålideligt referat om overhovedet noget. (Heriblandt beklageligvis så vigtige samtaler, som samtalerne med den japanske udenrigsminister Oshima umiddelbart før indledningen af felttoget mod Rusland).

Som venteligt viser samtalerne Hitlers evne til at omstille sig efter situation og modspiller. En række typiske holdninger lader sig skelne, således Hitler som taktikeren, der nøje har forberedt samtalen, sigtende mod at skabe et bestemt indtryk eller en parade, som i samtalerne med den amerikanske udsending Sumner Welles i foråret 1940, eller forsøgende at afdække modstanderens politiske målsætning som i samtalerne med Molotov i oktober 1940.

De fleste samtaler ligger i oktober-november 1940, hvor Hitler søgte at samle kontinentet om sig i en »Kontinentalblock«, og i perioden marts-april 1941, hvor han først og fremmest søgte at sikre sig flankedækning ved opmarchen mod Sovjet og at øve indflydelse på den japanske strategi.

Materialet kan være interessant i sig selv ved at skabe mulighed for en typologisering af de forskellige roller, som Hitler spillede afhængigt af situationen, et spørgsmål der samler mere og mere interesse inden for studiet af international politik. Hillgrubers interesse synes dog snarest at have været underbygning af den helhedsopfattelse af Hitlers langtidssstrategi og dens modificering under indflydelse af ydre begivenheder, som han har fremlagt i værket »Hitlers Strategie« (se min anmeldelse i H. T. 12. rk. III, s. 626 ff.).

En tolkning af samtalerne tillader fremhævelsen af visse grundtræk, således Grossraum-tanken, tanken om en Kontinentalblock, tanken om Tyskland som Weltmacht m. v., det vil sige emner, som Hillgruber allerede tidligere har behandlet. – Egentligt nyt i kildemæssig henseende bringer udgaven som omtalt ikke. Udgaven er kommenteret og kritisk bearbejdet hvad angår de stenografiske referater, der ligger til grund, og som findes opbevaret i »Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes« i Bonn.

IB DAMGAARD PETERSEN

EDWARD L. HOMZE: Foreign Labor in Nazi Germany. Princeton University Press, 1967. xviii + 350 s. \$ 8,50.

Et af anklagepunkterne mod den nazistiske ledelse under Nürnbergprocessen i 1945 var overflytningen af mellem 8 og 12 millioner udenlandske arbejdere til den tyske krigsindustri – et projekt der i de allierede juristers mund slet og ret karakteriseredes som »slavearbejde«. Der Generalbevollmächtigte für den Arbeits-einsatz, den thüringske gauleiter Fritz Sauckel blev da også dømt til døden som hovedkraften bag deportationerne, mens hans store modspiller i nazipartiets bureaukratiske junglekrig, rustningsministeren Albert Speer, fik 20 års tugthus som medansvarlig; senere straffedes også en lang række virksomhedsledere med direktørerne for Krupp og I. G. Farben i spidsen for at have udnyttet og mishandlet fremmedarbejdere på fabrikkerne. Uden iøvrigt at ville anfægte den ufattelige

sum af menneskelige lidelser og afsavn som Sauckels aktioner trak i deres kølvand, konstaterer den amerikanske historieprofessor *Edward L. Homze* imidlertid i *Foreign Labor in Nazi Germany* at stereotyper som *deportation* og *slavearbejde* ikke nær nok udtømmer beskrivelsen af den nazistiske arbejdsindsats under krigen, og hans undersøgelser, overvejende baseret på tysk aktmateriale, er da også et klart udtryk for politikens vekslende faser og problemets mangesidighed.

Det var ikke anden verdenskrig der skabte arbejdskraftproblemet i Tyskland, for det var født med industrialismens gennembrud og har bortset fra depressionerne siden været den kroniske svaghed i tysk økonomi; men det er klart, at masseindkaldelserne til fronten og den øgede krigsproduktion i 1939 mangedoblede problemets omfang og gjorde det til et spørgsmål om liv eller død for den tyske krigsførelse. Krigsfangerne fra Polenfelttoget var de første, der pumpedes ind i den umættelige tyske krigsmaskine, men snart fulgte civile polske arbejdere efter, i begyndelsen på frivillig basis, men allerede fra foråret 1940 under tvang. Vestoffensiven med dens over en million fangne soldater vendte for en tid fremmedarbejdernes strømretning, samtidig med at den af krigsbegivenhederne skabte arbejdsløshed dannede nye, store rekrutteringsmuligheder i Frankrig, Holland og Belgien; de udnyttedes dog med moderation og lempe endnu indtil 1942, da tvangsarbejdslovene satte ind. Anderledes i de erobrede østområder, hvor den tyske hvervepolitik foldede sig ud i al sin brutalitet og racefanatisme, og hvor de mange rivaliserende organer og modstridende interesser umuliggjorde en ensartet og rationel planlægning. Således var det karakteristisk, at man lod hundredetusinder af sovjetiske soldater omkomme i fangelejrene, samtidig med at man tvangsdeporterede civile russere til Riget med en hensynsløshed, der ødelagde enhver mulighed for at samarbejde med de nationale minoriteter og tvang de arbejdsdygtige ud til partisanerne i skovene.

I februar 1942 udnævnte Hitler sin private arkitekt, den højtbegavede teknokrat Albert Speer, til rustningsminister, hvilket kom til at betyde en radikal omlægning af den tyske krigsøkonomi, der indtil da kun havde været delmobileret p. g. a. blitzkrigsstrategien og de dermed intimt forbundne politiske hensyn. Speers reformiver, der dels sigtede imod en totalmobilisering af det tyske samfund, dels forudså en gennemgribende rationalisering af hele krigsindustrien med ham selv som rustningsdiktator, ramte også arbejdsindsatsen, der forvaltedes alt for tilfældigt og af alt for mange forskellige organer; det var derfor kun i smuk forlængelse af Speers egne bestræbelser på at koordinere krigsproduktionen at Hitler i marts 1942 udnævnte en af sine »alte Kämpfer«, Fritz Sauckel til generalbefuldmægtiget for arbejdsindsatsen. Sauckel, der som en af de få toppolitikere selv stammede fra arbejderklassen, var en ambitiøs og fanatisk nazist, men hertil hårdtarbejdende og effektiv, og det lykkedes ham gennem fire stортanlagte aktioner fra april 1942 til 1944 at hjembringe over 5 millioner udenlandske arbejdere til Riget; det betød igen, at der i slutningen af 1944 opholdt sig 8 millioner fremmedarbejdere i Tyskland, eller at hver femte arbejder var udlænding. Indtil krigsudviklingen i 1945 sendte Sauckel tilbage til ubemærketheden i Thüringen, satte han al sin energi og hele sin politiske karriere ind på at opfylde de af Hitler ønskede kvoter uden hensyn til de ødelæggende konsekvenser, som hans aktioner havde for de okkuperede landes produktionsapparat og dermed for Tysklands samlede krigspotentiel. Det bragte ham hurtigt i et

åbent modsætningsforhold til Speer, der gennem udnævnelsen af en gauleiter til arbejdsdiktator havde håbet på at kunne koble partibosserne bag på sin vogn, men som nu måtte sande, at Sauckel med Bormanns velsignelse kørte sit eget løb og ikke lod sig indordne. Resultatet blev en forbitret og energitappende magtkamp mellem de to mænd der først stoppedes med kapitulationen, for Hitler holdt sin vane tro kompetenceafgrænsningen flydende og ønskede ikke at skære igennem. Homze vier en del af sin bog til denne holmgang, der meget anskueligt viser modsætningerne mellem pragmatikerne og teknokraterne i rustningsministeriet og ideologerne fra partikredsene. I det hele taget er det i den politiske formulering af arbejdsprogrammet på topplanet at tyngdepunktet i Homzes fremstilling ligger, mens han ikke interesserer sig væsentlig for den enkelte arbejders vilkår i landbruget eller på fabrikken. Via denne synsvinkel opnår han imidlertid at skabe sig et slags nazistisk mikrokosmos, der rummer alle hovedelementerne i den generelle nazistiske krigspolitik, hvorved bogen får et langt større perspektiv end titlen lader ane. Den bliver således en studie i nazidiktaturets magtstruktur og i magtudøvelsens teknik.

Homze karakteriserer i sin bog arbejdsindsatsen som en sær blanding af improvisation og opportunisme og ledet af hinanden uforenelige politiske og ideologiske målsætninger. Især påpeger han misforholdet mellem diskrimineringen af østarbejderne på den ene side og den stadig mere intensivt gennemførte hvervekampagne i østområderne på den anden; for sent lykkedes det her Sauckel at overbevise Hitler om, at produktiviteten måtte prioriteres højere end ideologiske og sikkerhedspolitiske hensyn. En lignende inkonsekvent politik finder vi i Frankrig, hvor Speer forsøgte at opbygge en krigsindustri på lokal grund, men hvor Sauckel ikke desto mindre gjorde sit yderste for at få presset arbejderne ud af fabrikkerne og hjem til Tyskland; at Himmler så hyppigt her lå på lur og i bogstaveligste forstand tyvstjal fremmedarbejderne til sine SS-fabrikker, fuldender kun billedet af anarkiet i den nazistiske forvaltning. Dette fører da Homze til den konklusion, at arbejdsindsatsen nok i sig selv var en fremragende organisatorisk præstation, og at det var et stærkt udtryk for nazidiktaturets dynamik, dets smidighed og tekniske formåen at man under de vanskeligste forhold kunne overføre millioner af udenlandske arbejdere til Riget og indpasse dem i krigsøkonomien, men han påpeger samtidig projektets ødelæggende indflydelse på andre sektorer indenfor krigsførelsen, f.eks. dets betydning for partisanvirksomheden, ligesom han fremhæver at det med skæbnesvanger virkning forsinkede totalmobiliseringen af den indfødte, tyske arbejdskraft, d. v. s. først og fremmest af kvinderne. Han må dog indrømme, at fremmedarbejderne i de sidste krigsår var den afgørende forudsætning for krigsproduktionen overhovedet.

Det ville være altfor billigt til slut at måtte konstatere, at Homze har meget lidt begreb om danske besættelsesforhold, som rubriceres på linie med de øvrige tyskbesatte lande. Således tog Værnemagten ikke som påstået s. 46 krigsfanger den 9. april, og vi fik heller aldrig som hævdet s. 200 tvangsarbejdslove. Dog kan de hvide pletter her være et memento om materialets begrænsninger, og det kan markere bogens synsvinkel, der alene er Berlins.

HANS KIRCHHOFF